

УДК 22.06 : 323.11

Іван Остащук

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (м. Київ)

САКРАЛЬНИЙ СИМВОЛІЗМ У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Досліджено основні концепції сучасного філософського розуміння особистісної та соціальної ідентичностей у загальній комунікаційній парадигмі, а саме: становлення і розвиток ідентичності в процесах самовизначення, забезпечення власної цілісності й індивідуальності, соціальної реалізації (Е. Еріксон); соціальна взаємодія та соціальна ідентичність у зв'язку з суб'єктивною інтерпретацією як особливим видом конструювання соціальної реальності (І. Гофман, П. Л. Бергер); концепція збереження об'єкта в часі як основна ідея в ідентичності (В. Хьосле). Розкрито розуміння сакрального символізму в релігійній комунікації та проаналізовано дієвість репрезентації семантики символів у процесах національно-культурної ідентичності. Ключові слова: сакральний символізм, ідентичність, національно-культурна ідентичність, комунікація.

Постановка проблеми. Умови формування особистості в транзитному суспільстві України детермінують необхідність пошуку ідентичності, зокрема духовної та національної, що без перебільшення становить проблему виживання українців, доведення своєї присутності в колі вільних націй. Суспільні трансформації в нашій державі, яка намагається подолати складні, болісні процеси кардинальної зміни соціально-економічної, політичної систем, що радикально увиразнилось у 2013-2015 роках, опинилися також перед викликом глобалізаційних тенденцій. На наше переконання, сучасні українці перебувають не лише перед нагальною потребою зміни геополітичної орієнтації, докорінної трансформації соціальних інститутів, чіткого цивілізаційного вибору, а й перед потребою утвердження національно-культурних та особистісних ідентифікаційних домінант, без чого неможливо подолати сучасну глибоку кризу українського суспільства.

Внаслідок втрати колишніх аксіологічних орієнтирів, відсутності чітких соціальних ідентичностей Україна у 2013-2015 роках опинилася в ситуації радикальної ідейно-політичної та культурно-цивілізаційної конфронтації, аналогів котрій не було в нашій сучасній історії.

Вважаємо, що подолання глибокої кризи українського суспільства нагально вимагає формування та конструювання моделі національно-культурної ідентичності, в якій духовні текстові наративи, зокрема семіотичні, потребують актуалізації та переосмислення.

Аналіз останніх досліджень. Як теоретичну основу доведення важливості сакрального символізму в національно-культурній ідентичності використано у статті роботи Е. Фрома (особиста й соціальна ідентичність), Е. Еріксона (становлення і розвиток ідентичності в процесах самовизначення, забезпечення власної цілісності й індивідуальності, соціальної реалізації), І. Гофмана та П. Л. Бергера (соціальна взаємодія та соціальна ідентичність у зв'язку з суб'єктивною інтерпретацією як особливим видом конструювання соціальної реальності), Ю. Габермаса (комунікаційна парадигма розуміння світу), В. Хьосле (концепція збереження об'єкта в часі як основна ідея в ідентичності).

Мета представленої статті полягає в дослідженні важливості сакрального символізму в формуванні національно-культурної ідентичності.

Завдання нашої роботи такі:

- розкрити розуміння сакрального символізму в релігійній комунікації;
- висвітлити осмислення особистісної та соціальної ідентичності у провідних концепціях сучасної філософії;

- проаналізувати дієвість репрезентації семантики символів у процесах національно-культурної ідентичності.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Безсумнівно, глобалізація, в діапазоні якої опинилася й Україна, світоглядно трансформує суспільне й особисте життя, що виходить поза межі традиційної самоідентифікації (національної, релігійної, професійної, політичної тощо).

Еріх Фром (1900-1980) у своєму аналізі взаємовідносин людини і суспільства, порівнянні індивідуального та загального в людській природі визначав особистісну ідентичність як результат індивідуалізації людини, що є наслідком відокремлення її від сил природи й інших людей. Він доводив, що однією з домінуючих потреб людини є уникнення самотності, що можна досягти шляхом самоототожнення з певними ідеями, цінностями, соціальними стандартами, тобто шляхом формування соціальної ідентичності [див.: 5, с. 189].

Безумовно, інтегративна функція релігії – одна з основних, а ферментуючими її елементами постають окремі знаково-символічні тексти.

Особливим кодом релігійної комунікації вважаються сакральні знаково-символічні системи, які є вагомим складником природи мови релігії, маркуючи її концепти і допомагаючи людині долати ситуації самотності, про які писав Е. Фром. Сакральні-символічний вимір мови релігії постає репрезентантом метафізики присутності трансцендентного, так і розумово інтеріоризованих культурно-релігійних текстів, прагматична навантаженість яких володіє багатоплановим смисловим потенціалом розгортання у процесі богопізнання віруючої людини, науково-академічного дослідження феномену релігійного та мистецького, інтертекстуальної інтерпретації конкретних виявів семіозису тощо.

Для сакральної символіки важливим є не лише її трансцендентна ознака, що вказує на абсолютність божественної сфери, а й безпосереднє свідчення про власне існування, що визначає релігійну культуру за рівнем розвитку. Адже у процесі спілкування віруючої людини з Богом слово не завжди потрібне, оскільки часто релігійний досвід актуалізується через невербальну мову сакрального символізму, навіть у містичній традиції, де інтуїтивно-чуттєве вираження є основним.

Релігійний символізм – один із найважливіших чинників прагматично-функціональних референцій та експліцитної природи релігії. Беззаперечно його роль у конструюванні цілісного змісту, пізнанні онтологічної природи й розкритті семантичної поліфонічності релігійних феноменів.

Сакральний символізм відіграє важливу роль у формуванні не лише свідомості релігійної людини, а й у пізнанні століттями сформованих культурно-релігійних традицій. У релігійній комунікації символ виокремлює та образно-чуттєво й естетично-художньо маркує концептуальні первні релігійної картини світу, надаючи їй наповненої єдності системності. Парадоксально-умовна природа символу забезпечує синтез окремих елементів культурно-релігійних мегатекстів. В індивідуальному процесі пізнання символ має потенціал поставати конвенційним засобом поєднання й «погодження» свідомого і несвідомого, раціонального та містичного, наукового й художнього. Символи створюють ситуації як близькості, причетності, так і віддаленості, дистанції. Задля уникнення останніх (якщо немає виразної інтенції у приховуванні приналежності до певної релігійної групи чи герменевтичної закритості окремих релігійних груп) слід декодувати динамічні символічні образи, що вказують на глибину релігійного досвіду, оживлюють «відповідальність» людини за пізнання та продовження перетворення світу в комунікативному процесі.

Американський психолог Ерік Еріксон (1902-1994) визначав ідентичність як процес організації життєвого досвіду в індивідуальному «Я», що передбачало його динаміку впродовж усього життя людини, та пов'язував ідентичність із переживанням індивідом себе як цілого. Він визначав її як постійну внутрішню рівність із собою в безперервності самопереживань індивіда. Вчений вказував на важливість для людини потреби у визнанні чогось і приналежності до чогось. Процес становлення і розвитку ідентичності надає людині можливість самовизначення, забезпечення власної цілісності й індивідуальності, соціальної реалізації. Е. Еріксон підкреслював, що ідентичність постає як особистісний конструкт, який відображає внутрішню солідарність людини з соціальними, груповими ідеалами і стандартами. Сакральні символи акумулюють той

змістовий пласт, який усталився в практиці культурного і релігійного функціонування на основі домінант віроповчального корпусу.

Ідентичність наділена багаторівневою структурою, пов'язаною з трьома основними рівнями людської сутності: індивідуальним, особистісним і соціальним. Досліджуючи насамперед індивідуальну ідентичність, Е. Еріксон увів у науковий обіг терміни «его-ідентичність» і «криза ідентичності», виділив три основні аспекти аналізу концепту ідентичності: а) відчуття ідентичності; б) процес формування ідентичності; в) ідентичність як конфігурація, результат цього процесу. Він розрізняв особистісну і колективну, а також позитивну і негативну ідентичності [див.: 4, с. 54-80].

Е. Еріксон стверджує, що їх можна зрозуміти як дві сторони того самого процесу: одна ідентичність не існує без іншої та й обидві вони за походженням соціальні. Стабільність ідентифікації забезпечує здатність людини досягати гармонії між власною уявою про себе та уявами інших, між індивідуальними і соціальними «Я». У процесі розвитку людини її ідентичність повинна адаптуватися до реальності змінюваного світу, звідки і можливість кризи, яка відбувається тоді, коли зникають ціннісні моделі попередньої домінуючої культури [див.: там само, с. 8-31].

Однак парадоксальність кризи полягає в тому, що за певних умов вона може бути джерелом позитивних змін, адже розпад традиційних спільнот й атомізація соціуму змушують особу обміняти придбану свободу на відчуття (якщо й ілюзорне) безпеки та належності до групи [див.: там само, с. 20].

Сакральні символи органічно включені в структури ідентичності певних релігійних груп, тому їхня рецепція – важливий чинник усвідомлення причетності до певної спільноти, про важливість чого писав Е. Еріксон.

У комунікативному просторі мови релігії важливе місце належить саме сакральному символізму, полісемантичні виміри якого виражаються в людському спілкуванні (як у горизонтальному, так і вертикальному вимірах) та світоглядній самоідентифікації віруючих.

Глибока закоріненість символізму в структурах людської свідомості забезпечує її інтегративну дієвість у включеності в тексти передавання релігійно-культурної інформації, що сприяє формуванню особистісної та колективної ідентичності.

Проте, окрім згаданих, існують й інші концепції розуміння ідентичності.

Представники символічного інтеракціонізму та соціальної феноменології Джордж Герберт Мід (1863-1931) і Чарльз Хортон Кулі (1864-1929) використовують лексему «самість» («Self»), розуміння якої в їхніх теоріях ідентичне з терміном «ідентичність».

Засновник інтерпретативної соціології Ірвін Гофман (1922-1982) осмислював соціальну взаємодію (інтерацію) і соціальну ідентичність у зв'язку з суб'єктивною інтерпретацією як особливим видом конструювання соціальної реальності. Такої ж позиції дотримується австрійсько-американський соціолог, теолог, представник соціального конструктивізму в соціології Пітер Людвіг Бергер (1929 р.н.), який, зокрема, пише: «ідентичність формується соціальними процесами. Один раз викристалізувавшись, вона підтримується чи навіть переформовується соціальними відносинами» [1, с. 84].

Сучасна людина наділена кількома ідентичностями, в якій релігійна займає важливе місце. Ідентичність розуміється в соціальній теорії сьогодення як приналежність до окремих соціальних груп і спільнот. Релігійно-конфесійні групи в українському суспільстві користуються достатньо високим рівнем авторитетності, на відміну від більшості країн Західної Європи, охоплених процесами секуляризації та десакралізації.

Диференціація релігійної ідентичності маркується, зокрема, релігійними символами, у загальному контексті комунікаційного розуміння світу, в якому Юрген Габермас (1929 р.н.) виокремлює такі елементи: культура, суспільство та особистість – «культурою називаю спосіб знання, з якого учасники інтеракції черпають інтерпретацію, досягаючи розуміння чогось у світі. Суспільством називаю правові порядки, через які учасники комунікації регулюють приналежність до суспільних груп і забезпечують тим самим солідарність. Під особистістю розумію такі компетенції, котрі роблять об'єкт здатним до мовлення та діяльності, або дають можливість участі в процесах досягнення порозуміння й утвердження при цьому власної ідентичності» [7, с. 36-37]. Таке розуміння світу, з одного боку, свідчить про багатство комунікаційної спільноти, а з іншого, – про загрозу, оскільки традиції культури можуть призвести до конфліктів учасників комунікації.

Виходом із небезпек подібних ситуацій є прийняття раціоналізації життя, вираженням чого постає розвиток права та моральності. Правда, проблема ця не розв'язується повністю, адже покликання на суспільну сферу ігнорує конкретних суб'єктів, які орієнтуються на різні аксіологічні константи. Приймавши існування багатьох когерентних суспільних систем, неможливо розв'язати конфлікти між переконаннями, які належать до різних світів генералізованих цінностей. Прикладом слугує спроба раціоналізації переконань арабської та європейської традицій, де саме раціоналізуванню світу життя та покликання на базисні цінності не веде до розв'язання спірних проблем. Обидві традиції покладаються на переконання, котрі виростають із культури та суспільної системи, що призводить до складностей в осягненні консенсусу.

На наше переконання, символи постають одними із основних чинників розшифрування духовного змісту й розуміння історії у християнській релігії. Мова йде не тільки про інструментально-семантичне інтерпретування змісту символів, а й про більш загальне пізнання світу, адже, за герменевтичним «маніфестом» Ганса-Георга Гадамера (1900-2002), «розуміння і тлумачення текстів є завданням не лише самої науки, а й з усією очевидністю належить до всієї сукупності людського досвіду світу загалом» [3, с. 7].

Отож, сакральні символи місять чіткий колективно-загальний складник, не заперечуючи можливості їхнього індивідуального осмислення. У цьому контексті Ю.Габермас пропонує використовувати термін «Я-ідентичність» як сукупність особистісної та соціальної ідентичностей: особистісна і соціальна сфера перебувають у процесі постійної взаємодії. Вступаючи із суспільними інститутами у діалогічні взаємодії, приватна сфера (система логічних діалогів) «артикулює» громадську (публічну) думку. Якщо перша сфера дійсна, автентична, то друга – хибна, така, що приховує свою сутність, створює ілюзорні уявлення про себе. У структурі ідентичності філософ виокремлює такі компоненти: соціальна ідентичність (горизонтальний вимір) – можливість виконувати різні вимоги у рольових системах; особистісна ідентичність (вертикальний вимір) – пов'язаність історії життя. У діапазоні цих двох переплетених між собою вимірів і реалізується «балансуюча Я-ідентичність»: встановлення балансу між горизонтальним і вертикальним вимірами ідентичності відбувається завдяки техніці взаємодії, визначальною з яких є мова [2, с. 7].

Засобами релігійної мови постають саме символи як одні з основних у передаванні інформації в синхронному й діахронному вимірах. На думку Вітторіо Хьосле (1960 р.н.), головне в ідентичності – збереження об'єкта у часі. Структурними компонентами ідентичності він визначає тіло, пам'ять, рефлексію, синтетичну єдність аперцепції (І. Кант), тобто здатність усвідомлювати будь-яке чітке існування як «своє»: «Я-відчуваю, що Я втомився», криза ідентичності (відторгнення самості з боку Я). Всі ці компоненти окремо не є самодостатніми для виявлення сутності ідентичності, лише в єдності вони забезпечують її цілісність. Основною властивістю ідентичності є час: спостереження за власним Я не можна звести до спостереження за іншим суб'єктом, не можемо сказати, що ментальні стани локалізовані у просторі, проте саме час є їх істотною характеристикою. В. Хьосле відзначає: якщо «реальна ідентичність фізичного предмета передбачає безперервне існування його внутрішньої структури, то ідентичність ментального акту ґрунтується на інших умовах <...> Ментальний акт не відбувається у просторі. Він може продовжити своє існування лише в іншому ментальному акті» [6, с. 116].

Релігійний символізм є чинником соціалізації не лише тих людей, що належать до певних конфесійних груп, а й у загальній структурі суспільства, оскільки їхнє семантичне наповнення виражає універсальні духовно-культурні константи.

Релігійні символи, зокрема християнські, відіграють важливу роль в інтеракційних і комунікаційних процесах, наділених потенціалом емоційної та релігійної інтегративності в контексті збереження культурно-історичної континуальності, вони постають одними з чинників онтологізування смислів у розкритті екзистенціалів людського буття. Феноменологічна природа християнського сакрального символізму з чіткою презумпцією логосу, що суперечить сучасній постмодерній картині світу, виявляє риси глибинної, сконденсованої концептуалізації доміантних структурно-семантичних елементів християнської культури у когнітивних процесах релігійної свідомості. Він фокусує в пластах власної полісемантичної концептуальності

доісторичні виміри людського життя, що наділені позачасовими і позакультурними характеристиками; залучає індивідуальний досвід у гіперпростір духовної реальності.

Формування людської особистості відбувається виключно у світі культури – складної надбіологічної системи, в якій існують свої визначені й усталені норми, закони, правила, цінності, зафіксовані в різноманітних текстових структурах, які відображають соціокультурний досвід людства. В умовах транзитивного суспільства засвоєння значущих у міжособистісній взаємодії домінуючих соціокультурних схем має свої особливості, зважаючи на трансформаційні тенденції, які ускладнюють процес соціалізації.

Безпосередньо у контексті розгортання суспільних подій 2013-2015 років в Україні можна навести приклади релігійного маркування національно-культурної ідентичності через окремі сакральні символи, наприклад: на Майдані присутніми були процесійні хрести, роздавали вервиці, які нерідко були першими практиками християнської молитви присутніх там людей тощо. Особлива національно свідомо позиція у вираженні релігійно-культурної та національної ідентичності під час святкування релігійних свят (Різдво, Великдень), обрядовість яких сповнена широким корпусом сакральних символів.

Висновки. Україна на сьогодні перебуває в контексті глобальної світоглядно-цивілізаційної ситуації, альтернативою котрій може бути звертання до глибинних релігійно-національних концептів, до яких, безперечно, належить і сакральний символ. Символізм у синтетичній та сугестивній формі виражає змістову глибину християнства і розкриває мистецько-артистичний спадок. Українську культуру неможливо повноцінно пізнати без розуміння її християнського аксіологічно-етичного смислового ядра, одним із найвиразніших кодів якого постає саме символізм. Християнський символізм, безсумнівно, – один з основних чинників національно-культурної ідентичності, що увібрав у себе багатостолітній спадок традиційних конотацій, та розуміння поліпарадигматичної сутності концептуальних засад сучасного культурного простору.

У формуванні особистісної та національної ідентичності релігійний складник образу світу виразно репрезентований сакральним символізмом як важливим засобом передавання інформації в непростих комунікативних процесах. У конституюванні цілісного світогляду особистості та стійкої української національної парадигми релігійні семіотичні тексти імплікують глибинні релігійні концепти, які потребують повноцінного функціонального розгортання в культурному універсумі.

Література

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П.Бергер, Т.Лукман; [пер. с англ. Е. Руткевича]. – М.: "Медиум", 1995. – 323 с.
2. Габермас Ю. Залучення іншого: Студії з політичної теорії / Юрген Габермас; [пер. з нім. А. Дахній; наук. ред. Б. Поляруш]. – Львів : Астролябія, 2006. – 416 с.
3. Гадамер Г.-Г. Истина і метод: Пер. з нім. / Г.-Г. Гадамер. – К. : Юніверс, 2000. – Т. I: Герменевтика I: Основи філософської герменевтики. – 464 с.
4. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: [пер. с англ.] / Э. Эрикссон; [общ. ред. и предисл. А.В. Толстых. – 2-е изд. – М.: Флинта: МПСИ: Прогресс, 2006. – 352 с.
5. Фромм Э. Бегство от свободы / Э.Фромм; [пер. с англ. Г. Шийника]. – М : Програм, 1990. – 271 с.
6. Хёсле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности / В.Хёсле // Вопросы философии. – 1994. – № 10. – С. 112-123.
7. Habermas J. Pojęcie działania komunikacyjnego (Uwagi objaśniające) / J. Habermas // Kultura i Społeczeństwo. – 1986. – № 3. – S. 21-44.

Summary

Ostashchuk I. Sacral Symbolism in the Formation of National and Cultural Identity. *The basic concepts of modern philosophy understanding of personal and social identities in general communication paradigm are investigated, namely the establishment and development of identity in the process of self-provision their own integrity and identity, social realization (E. Erikson); social interaction and social identity due to the subjective interpretation of a special kind of social construction of reality (E. Goffman and P. L. Berger); the concept of an object in the time as the main idea of identity (V. Höhle). Reveals the understanding of sacred symbolism in religious communication and effectiveness analyzes semantics representation of characters in the processes of national and cultural identity. Keywords: sacral symbolism, identity, national and cultural identity, communication.*